

TOPIC- ***HRIDAYA***

(AYURVEDA ASPECT)

हृदय निरुक्ति (etymology)

- ❖ ह-हरति – to receive
- ❖ द-ददाति – to give
- ❖ य-यच्छति – to move

उत्पत्ति (origin)

❖ “शोणित कफ प्रसादजं हृदयं । (सु.शा.४/३०)

❖ “चतुर्थे सर्वान्प्रत्यंग विभागः प्रव्यक्ततरोभवति
गर्भहृदयप्रव्यक्तिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो भवति”।
(सु.शा.३/२१)

पर्याय

❖ महत् – great

❖ अर्थ- serving all purposes

हृदयस्थान

❖ सत्वादिनाम हृदयं स्तनोरः कोष्ठमध्यम ।
(अ.ह.शा.४/१३)

❖ स्तनयोर्मध्यअधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारंसत्वरजस्तम
अधिष्ठानं हृदयं नाम तत्रापि सधः एव मरणं ॥
(सु.शा.६/३४)

Cont...

तस्याधो वामतः प्लीहा फुफ्फुसश्च, दक्षिणतो
यकृत् क्लोम चः, तद् हृदयं विशेषेण
चेतनास्थानम्, अतस्तस्मिन्मसा आवृते
सर्वप्राणिनः स्वपन्ति” ।

(सु. शा. ४/३०)

स्वरूप (structure)

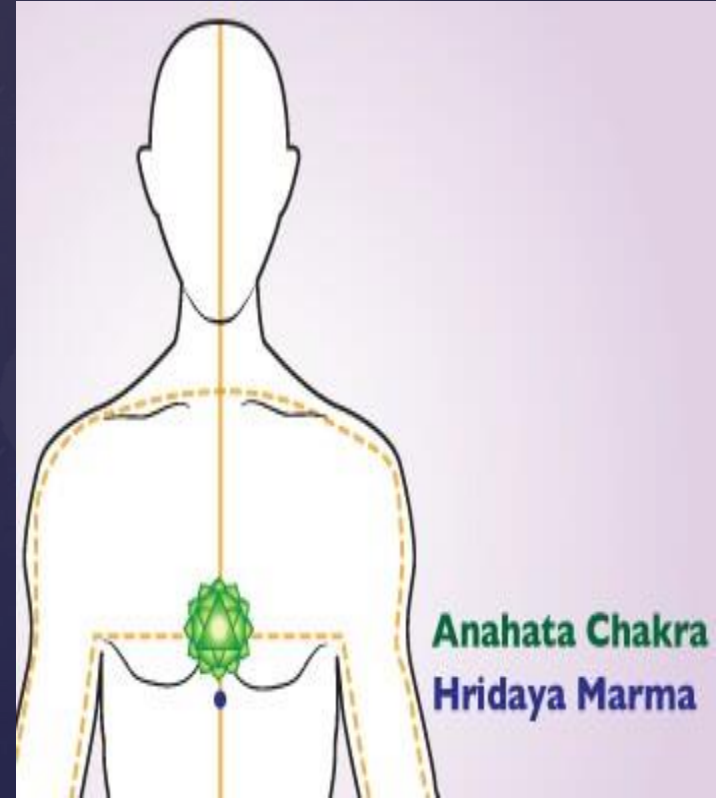
❖ पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
जाग्रत तत् विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥

(सु.शा.४/३१)

हृदय- मर्म (सु. शा. ६)

- ❖ उर प्रदेश
- ❖ सद्यप्राणहर मर्म
- ❖ सिरा मर्म

हृदय का प्रमाण

❖ द्यङ्गुलं हृदयम् ।

(अ.सं.शा.८/३०)

❖ स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि ।

(सु.शा.६/३०)

हृदय कि प्रधानता

- ❖ तत्र हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनोबुद्धि श्चेताना महाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठितानि ।
(च.सि.९/४)
- ❖ हृदयं चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत ।
तमोभिभूते तस्मिस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥
(सु.शा.४/३३)
- ❖ अर्थे दश महा मूला समसक्ता महाफला ।
(च. सू. ३०/३)

Cont...

- ❖ तस्य रसस्य च हृदयं स्थानं, स हृदयाः चतुर्विंशति धमनीरनुप्रविश्योर्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्त्रश्च तिर्यग्गाः ।

(सु.शा. ९/३)

- ❖ तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।
ओजोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥

(च.सू. ३०/८)

- ❖ तत् परस्यौजसः स्थानं तत्रचैतन्यसंग्रहः॥

(च.सू. ३०/७)

हृदय- स्रोतसमूल

- ❖ तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः
(सु.शा. ९/१२)
- ❖ तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महा स्रोतसश्च च ।
(च.वि ५/७)
- ❖ रसवहे द्वे, तयोर्मूलं रसवाहिन्यश्च धमन्यः ।
(सु.शा. ९/१५)
- ❖ तत्र रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्य ।
(च.वि. ५/१०)

हृदय- प्राणायतन

❖ दश ;प्राणायतनानि; तद्यथा-मूर्धा,,कण्ठः, हृदयं,
नाभिः, गुदं, बस्तिः, ओजः, शुक्रं, शोणितं,
मांसमिति॥

(च.शा. ७/९)

हृदय - कोष्ठ अङ्ग

- ❖ स्थानान्यामाग्नि पक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च हृदुण्डुक फुफ्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
(सु.चि.२/१२)

हृदय अभिघात लक्षण

❖ तस्योपघातान्मूर्छायं भेदान्मरणमृच्छति ।
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानंधारि तत्तत्रसंश्रितम्॥
(च.सू.३०/६)

